

Biskup, Marian

Rozwój przestrzenny miasta Szczytna

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 385-398

1959

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY MIASTA SZCZYTNA *)

W s t ę p

Miasto Szczytno posiada na ogół dostateczną ilość opracowań dotyczących jego dziejów i układu przestrzennego. Chronologicznie najwcześniejsze opracowanie jego losów dał M. Toeppen na marginesie historii Mazur¹⁾ oraz — w sposób bardzo ogólnikowy — V. von Eckstedt²⁾. Nieco danych o historii miasta, głównie w XVIII wieku, przynosi źródłowy artykuł G. Sommerfeldta³⁾. Nieliczne zabytki sztuki zostały omówione przez A. Boettichera⁴⁾. Losy Szczytna w okresie pierwszej wojny światowej przedstawiono w pracy zbiorowej „Ortelsburg”⁵⁾. Najpoważniejszą pozycję stanowi wydana w r. 1926 obszerna i szczegółowa monografia Szczytna pióra H. Golluba⁶⁾, oparta na bogatych materiałach archiwalnych królewieckich i berlińskich, przynosząca wiele danych dla analizy rozwoju przestrzennego miasta. Zawiera ona także ciekawy materiał kartograficzny i ikonograficzny (zwłaszcza najcenniejsze materiały z r. 1698). Wyniki swojej pracy Gollub zrekapitulował w pierwszym tomie „Deutsches Städtebuch”⁷⁾. Przemiany urbanistyczne Szczytna po pierwszej wojnie światowej przedstawia praca E. Göttgena⁸⁾. Fowojenne prace polskie, w szczególności E. Sukertowej-

*) Artykuł powyższy został opracowany na zlecenie Działu Dokumentacji Naukowej Pracowni Konserwacji Zabytków w Warszawie jako materiał dla opracowania planu zagospodarowania przestrzennego m. Szczytna. Za zezwolenie na opublikowanie artykułu wyrażam podziękowanie Kierownictwu PKZ w Warszawie.

¹⁾ M. Toeppen, *Geschichte Masurens*, Gdańsk 1870, s. 92, 193, 306.

²⁾ Eckstedt v. Vitzthum, *Ueberblick über die Geschichte der Stadt Ortelsburg, Oberländische Geschichtsblätter*, t. 5, 1903, s. 1—21; o początkach Szczytna nieco danych zawierają opracowania E. Saborowskiego, *Besiedlung und Nationalitätenverhältnisse des Hauptamtes Ortelsburg (zur Zeit der Herrschaft des Deutschordens)*, *Mitteilungen d. Lit. Ges. Masovia*, t. 30, Giżycko 1925, s. 97—176; H. Gollub, *Der Kreis Ortelsburg zur Ordenszeit*, Prussia, t. 26, Królewiec 1926, s. 241—273 oraz W. Kętrzyńskiego, *O ludności polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, s. 384.

³⁾ G. Sommerfeldt, *Wichtigere Abschnitte der Ortelsburger Stadtchronik: Die Ereignisse bis 1807*, *Altpr. Monatsschrift*, t. 38, Królewiec 1901, s. 135—147.

⁴⁾ A. Boetticher, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen, Heft III: Das Oberland*, Królewiec 1893, s. 99.

⁵⁾ Ortelsburg. Ein Beitrag zur Geschichte der Stadt und des Kreises Ortelsburg vor dem Weltkriege und während der ersten beiden Kriegsjahre, Szczytno 1916.

⁶⁾ H. Gollub, *Geschichte der Stadt Ortelsburg, Szczytno 1926*, s. 273. — Omówienie topografii miasta daje krótko H. Bonk w pracy: *Die Städte und Burgen in Altpreussen (Ordensgründungen in ihrer Beziehung zur Bodengestaltung)*, Królewiec 1895, s. 96—97. Studium niniejsze opiera się głównie na wynikach pracy H. Golluba.

⁷⁾ *Deutsches Städtebuch*, t. I, pod red. E. Keysera, 1939, s. 90.

⁸⁾ *Der Wiederaufbau Ostpreussens*, wyd. E. Göttgen, Królewiec 1928, s. 65 i nast.

Biedrawiny i T. Cieślaka, dotyczą problematyki społeczno-narodowościowej Szczytna na przełomie XIX — XX w.⁹⁾ Gustaw Leyding dorzucił nieco materiału do problematyki stosunków narodowościowych¹⁰⁾.

W roku 1957 staraniem Göttinger Arbeitskreis ukazało się zbiorowe wydawnictwo „Der Kreis Ortelsburg” opracowane pod redakcją dra Wiktora Posera, b. landrata, i dra Maksa Meihöfera, „Oberstudiendirektora” w Szczytnie. Książka ta zawiera sporo wiadomości rzeczowych, jak i tendencyjnych o mieście Szczytnie, zwłaszcza z okresu od wybuchu pierwszej wojny światowej do roku 1953.

I. UKŁAD PRZESTRZENNY MIASTA SZCZYTNA W ŚREDNIOWIECZU

A. Tło historyczne

Miasto Szczytno (Ortelsburg) jest położone na południowy wschód od Olsztyna pomiędzy jeziorami Długim i Okrągłym albo Miejskim, dawniej zwanymi Wielkim i Małym Zamkowym, w części zachodniej Mazur, na pograniczu dwóch obszarów fizjograficznych. Leży ono na skraju olbrzymiego zandru, rozciągającego się na znacznej przestrzeni na południe, wschód i zachód od miasta oraz na południowym krańcu moreny dennej, która klinem wdziera się w szeroką płaszczynę zandrową, porośniętą na wschodzie Puszczą Piską. Teren współczesnego miasta jest nieco wzniesiony ponad bagniste obniżenie, towarzyszące wąskim pasem brzegom obu jezior. Północne brzegi jezior są silnie pochylone, a teren okoliczny, falisty, nie nadaje się do poważniejszej zabudowy. Gleba przeważnie piaszczysta, z wyjątkiem żyzniejszych pasów wokół miasta.

Okolice Szczytna aż do XV wieku stanowiły gęstą puszcę rozciągającą się na wschód do wielkich jezior mazurskich, w której znajdowały się nieliczne osiedla ludności staropruskiej¹¹⁾. Trzebić ją zaczęli dopiero głównie polscy osadnicy, przybywający z pobliskiego Mazowsza. Początki Szczytna uwarunkowane były jednak w pierw-

⁹⁾ E. Sukertowa-Biedrawina, Rewolucja 1848 r. na Mazurach w świetle szczycieńskiego Kreis-Blattu, Przegl. Zach. 1950, nr 9/10, s. 264 — 271 oraz: Przyczynek do końcowego okresu Wiosny Ludów na Mazurach, Kom. Maz.-Warm., nr 1, 1959, s. 46 i nast.; E. Sukertowa-Biedrawina, W obronie Michała Pogorzelskiego (dementacja fałszerstw nacjonalistów wschodnio-pruskich), Kom. Maz.-War. nr 3 1957, s. 182 — 188; E. Sukertowa-Biedrawina, Szczytno i jego dzieje, Ziemia 1949 nr 9 (591) s. 165 — 169; E. Sukertowa-Biedrawina, Szczytno (miasto i powiat, jego dzieje i ludzie, Strażnica Ew. 1952 nr 6 (135) s. 81 — 84. Ocena działalności czasop. „Mazur” Tadeusz Cieślak, „Pierwsze lata działalności czasopisma „Mazur”, Kom. Maz.-War. nr 2 1957 s. 89 — 92; Tadeusz Cieślak, Ostatni rocznik „Mazura”, Kom. Maz.-War. 1958 nr 4 s. 405 — 408; Tadeusz Cieślak, Problem „gadzinówek” na Mazurach, Kom. Maz.-War. 1959 nr 1 s. 36 — 45. W sprawach wydawnictw polskich w Szczytnie nieco miejsca poświęcono w wyd. „Warmia i Mazury” t. II s. 180 — 186.

¹⁰⁾ Gustaw Leyding, Przyczynki do problemów narodowościowych w pow. szczycieńskim na początku XX wieku, Kom. Maz.-War. 1958 nr 2 s. 140 — 145.

¹¹⁾ Pojawienie się człowieka w okolicach Szczytna sięga młodszej epoki kamiennej. W pobliżu ratusza wydobyto monety rzymskie. Na terenie dzisiejszego miasta istniało grodziszcze staropruskie, które padło ofiarą podczas budowy dworca kolejowego. Pozostałościami po pruskich Gołędzinach — to nazwy Piugaty i Korpele (Korpelskie Lasy, otaczające Szczytno od wschodu, zachodu i południowo-zachodu).

Plan m. Szczytna z r. 1698

szym rządzie potrzebami natury militarnej — obroną ważnych szlaków wojskowych, wiodących z północnych części państwa krzyżackiego w Prusach aż do pobliskiej granicy mazowieckiej. W połowie XIV wieku — być może na miejscu staropruskiego grodziska — powstaje tutaj zamek prokuratorów (Pfleger) krzyżackich, podległych komturom elbląskim. Zamek otrzymuje nazwę „Ortulfburg” od imienia ówczesnego komtura elbląskiego, Ortolf’a z Trewiru. Aż do r. 1466 prokuratoria szczydzieńska podlegała komturom elbląskim, a następnie do r. 1525 — komturom pasiłęckim. Natomiast zamek w Szczytnie nigdy nie stanowił (wbrew Długoszowi i idącemu za nim

H. Sienkiewiczowi w „Krzyżakach”) siedziby komturstwa. Położenie jego było bardzo obronne. Znajdował się on na wzniesionym półwyspie, wciskającym się między oba jeziora. Pierwotny, niewielki budynek zamkowy zbudowany był z drewna.

W sąsiedztwie zamku, na północnym brzegu Jeziora Miejskiego osiedlają się w r. 1360 polscy osadnicy, których głównym zajęciem jest bartnictwo i pomoc przy polowaniach krzyżackich¹²⁾. Fakt ten niewątpliwie wpłynął na powstanie polskiej nazwy zamku, tj. Szczytno (występującej u Długosza pod r. 1410 jako „Szcythno”¹³⁾.

Sama osada bartnicza, tzw. później Bartna Strona (niem. Beutnerdorf), nie stanowiła zresztą zorganizowanej gminy wiejskiej aż do r. 1530. Dopiero wówczas uzyskała ona prawo chełmińskie. Sam zamek krzyżacki przypuszczalnie został zajęty na krótko przez wojska polskie w r. 1410 i przekazany przez króla księciu mazowieckiemu, Ziemowitowi. W r. 1454 w okresie powstania Związku Pruskiego przeciw Zakonowi zamek przeszedł w ręce polskie, jednak po klęsce chojnickiej, w końcu września tego roku, dostał się ponownie pod zarząd krzyżacki. Na podstawie pokoju toruńskiego 1466 r. pozostał w obrębie lennych Prus Krzyżackich, podlegając — jak wspomniano — do r. 1525 komturom pasłęckim. Po sekularyzacji państwa zakonowego w r. 1525 zamek szczycieński został siedzibą urzędnika — starosty (tzw. Amtshauptmann) i zamczkiem myśliwskim dla księcia pruskiego Albrechta i jego następców — lenników Polski.

Już w drugiej połowie XV wieku można źródłowo stwierdzić ślady osadnictwa na wschód od zamku, a na południe od Jeziora Miejskiego. W szczególności istnieją już dowodnie w r. 1483 dwie karczmy przy ważnej drodze handlowej, biegnącej z Mazowsza przez Szczytno do Kętrzyna (Rastemborka) i Królewca (tzw. droga warszawska). Karczmy te stanowiły początek tzw. liszki, tj. osady podzamkowej, rozwijającej się z czasem na skutek dogodnego położenia w samorządnej osadzie targową (początkowo typu wiejskiego, a następnie miejskiego)¹⁴⁾. Obok karczem już w r. 1485 istnieje drewniany kościół parafialny, obsługujący bartników z sąsiedniej Bartnej Strony i zagrodników, pracujących na folwarku zamkowym. Pierwszy proboszcz, Mikołaj, osadzony przez biskupa warmińskiego Mikołaja Tungena (do którego diecezji należał wówczas okręg Szczytna) pochodził z Mazowsza z diecezji płockiej. Istnienie karczem i kościoła położonych przy drodze handlowej z Mazowsza do Królewca, świadczy o rozwijającym się ruchu na tym szlaku komunikacyjnym.

Znaczną zmianę w losach Szczytna przynosi rozbudowa zamku książęcego, która nastąpiła w latach 1579 — 1581 z polecenia ks. Jerzego Fryderyka. Na miejscu przedgrodzia wzniesiony został piękny pałac, który ozdobili najlepsi malarze niemieccy. W sto lat później Krzysztof Hartknoch zalicza zamek w Szczytnie do najpiękniejszych w Prusach. Ta odbudowa zamku spowodowała napływ rzemieślników, głównie z sąsiedniego miasta Pasymia, którzy przy poparciu

¹²⁾ Dokument lokacyjny dla bartników szczycieńskich druk. H. Gollub, *Geschichte der Stadt Ortelsburg*, s. 173 — 174.

¹³⁾ J. Długosz, *Historiae Polonicae*, t. IV, Kraków 1877, s. 80.

¹⁴⁾ O tzw. liszkach por. M. Toeppen, *Über preussische Lischken, Flecken und Städte*, *Altpr. Monatsschrift*, t. 4, Królewiec 1876, s. 511 i nast. oraz R. Grieser, *Lischke und Stadt. Ein Beitrag zur Geschichte der Städte im Lande des Deutschen Ordens, Prussia*, t. 29, Królewiec 1931, s. 232 i nast.

władzy książęcej osiedlili się na przydzielonych im parcelach, położonych na południowym brzegu Jeziora Miejskiego, głównie w południowej stronie dzisiejszej ul. Rynkowej w kierunku zamku. Dawni mieszkańcy — zagrodnicy — zostali przeniesieni do Bartnej Strony

Plan perspektywiczny m. Szczytna z 1698 r. Z prawej strony zamek książęcy, z lewej — Droga Warszawska z kościołem

lub w okolicy folwarku zamkowego, gdzie z czasem powstała osada, zwana Fiugaty, (niem. Fiugatten) na południowym brzegu Jeziora Długiego, a na zachód od zamku.

W XVI wieku istniały w Szczytnie 3 karczmy (dwie w dziedzicznym posiadaniu Polaków), dwie łaźnie (łaziebnicy pełnili funkcje lekarzy i felczerów) i liczne zakłady rzemieślnicze. Brak było tylko malarza. Aptekę założyli dwaj Szkoci-kramarze w XVII wieku. W tym czasie w Szczytnie osiadł pierwszy lekarz-chirurg.

Ograniczony teren, przydzielony członkom nowopowstałej gminy wiejskiej, która uzyskała prawo chełmińskie, nie wystarczał do rozwinięcia gospodarki rolnej czy hodowlanej. Głównym zajęciem osadników mogło być jedynie rzemiosło, na którego wykonywanie starosta książęcy, Andrzej Eulenburg, udzielił w r. 1602 swego zezwolenia: zgodził się także na odbywanie targów i jarmarków. Napotkało to na ostry sprzeciw sąsiedniego Pasymia (posiadającego prawa miejskie już od r. 1386), słusznie upatrującego w powstającej osadzie swego groźnego konkurenta. Istotnie korzystniejsze położenie Szczytna na ożywionym szlaku handlowym z Polski przyczyniło się do wzrostu osady, która około r. 1616 liczy już blisko 250 mieszkańców, w poważnym stopniu pochodzenia polskiego. Rzemieślnicy reprezentują poszczególne gałęzie zawodowe. Specjalnie liczni są szewcy. Głównym jednak źródłem utrzymania było warzenie piwa szynkowanego dla licznych przejezdnych kupców z Mazowsza. Za bardzo wysoką cenę dostarczenia rocznie 20 łasztów, tj. 30.000 litrów piwa dla starosty, mieszkańcy Szczytna uzyskali w r. 1616 przywilej książęcy, który kładł podwaliny pod rozwój miasta Szczytna. Otrzymało ono prawa sądownictwa i warzenia piwa, jednak bez prawa urządzania targów i jarmarków oraz wyboru rady¹⁵⁾. Prawo, uzyskane przez Szczytno, nie było więc w całej pełni prawem miejskim, gdyż brakowało ważnego punktu o targach i własnej radzie. Stąd też słusznie określa się Szczytno od r. 1616 mianem „miasteczka” (niem. Flecken, Städtlein). Dopiero w r. 1723 nastąpiło całkowite uznanie jego praw miejskich przez władze pruskie. Z tym zastrzeżeniem należy rozpatrywać historię Szczytna jako osady miejskiej do schyłku feudalizmu, tj. początków XIX stulecia.

Polityczne dzieje miasta od r. 1616 nie przedstawiają się zbyt bogato. Miasto wraz z Prusami Książęcymi znajduje się pod władzą elektorów brandenburskich do r. 1657 lenników Polski i dzieli losy całego kraju.

W tragicznym roku 1656 Szczytno wyszło obronną ręką: przemarsze wojsk polskich czy szwedzkich omijają miasto dzięki silnej obsadzie zamkowej, jak również milicji miejskiej, tzw. Wybrańców, rekrutujących się spośród chłopów polskich.

W Szczytnie mieszkał i pracował przez szereg lat wybitny Polak-kartograf, Józef Naronowicz-Naroński, arianin, który w czasie nietolerancji religijnej po wojnie szwedzkiej, podobnie jak inni jego współwyznawcy, zmuszony został do opuszczenia ojczyzny. Był on geometrą, geografem i matematykiem. Elektor brandenburski powierzył mu w 1663 roku przygotowanie do celów strategicznych szeregu map powiatów: kętrzyńskiego, giżyckiego i mrągowskiego. Mapy te posiadają dziś jeszcze poważne znaczenie naukowe. Naroński zmarł w 1678 roku w bardzo ciężkich warunkach, bowiem kancelaria książęca zalegała mu w wypłacie poborów — podobnie jak innym urzęd-

¹⁵⁾ Przywilej lokacyjny miasta Szczytna z r. 1616 druk. H. Gollub, o. c., s. 190.

nikom — za szereg lat. Naroński pochowany został w Szczytnie¹⁶⁾.

W r. 1758 Szczytno zostaje okresowo zajęte przez wojska carskie. W 1806 roku miasto było ważnym ośrodkiem. Kwaterował tam Fryderyk Wilhelm III. Królowa Luiza, która wraz z rodziną zbiegła z Berlina przed zajęciem go przez Napoleona, czas jakiś przebywała w Szczytnie i „łaskawie przemawiała do miejscowego ludu po polsku”. Francuzi, zająwszy miasto, doszczętnie je splądrowali.

Jeszcze gorszą rolę odgrywały klęski elementarne, zwłaszcza pożary, które kilkakrotnie niszczyły miasto. Szczególnie groźne były pożary w r. 1653, 1669 oraz w r. 1698. Ten ostatni zniszczył niemal całość drewnianych domów miasteczka, krytych słomą, co stało się nawet przyczyną sporządzenia ciekawego planu perspektywicznego dla odbudowania osady¹⁷⁾. Ostatni wielki pożar miał miejsce w r. 1714. Kilkakrotne zarazy, zwłaszcza w drugiej połowie XVII i pocz. XVIII wieku, przyczyniły się okresowo do wyludnienia miasta (szczególnie w r. 1709). Zjawiska te wpływają ujemnie na liczebność mieszkańców. W roku 1668 Szczytno liczy 81 domów, w r. 1712 — 130, natomiast po r. 1714 liczba ta spada do 67. Liczba mieszkańców przeciętnie wynosi około 350 — 400. Po opanowaniu klęsk elementarnych liczba domów ulega wzrostowi. W r. 1729 wynosi ona 105, a w r. 1778 — 130. Liczba mieszkańców wynosi w r. 1729 ogółem 666, natomiast w r. 1770 aż 1.006. Następne lata przynoszą spadek liczby mieszkańców (w r. 1775 — 899), ulegając nieznacznej wyżyce w końcu omawianego okresu.

Jęczmień, niezbędny do produkcji piwa miejskiego, sprowadzany był głównie z ziem polskich, dokąd w zamian wywożono płótno i sukno miejscowej produkcji. W 1716 roku spotykamy w Szczytnie aż 36 mieszkańców, zajmujących się warzeniem piwa. Rzemieślnicy innych zawodów występują w znacznie skromniejszej liczbie. Mimo braku formalnego zezwolenia w Szczytnie (dowodnie od końca XVII w.) odbywają się targi, które zaczynają wypierać targi w Pasymiu, podupadającym znacznie od połowy tego stulecia. Wśród ludności miasta czołową rolę odgrywa żywioł polski (mazurski). Język polski jest w powszechnym użyciu, np. w kościele ewangelickim.

Już w końcu XVI wieku powstała przy kościele „piękna szkółka”. W XVII w. i następnych szkoła szczycieńska liczyła trzy klasy: polską, łacińską i niemiecką. Rektor, kantor i pomocnik musieli posiadać uniwersyteckie wykształcenie i znać język polski. Młodzież przygotowywano do uniwersytetu. Obok języków polskiego, niemieckiego, francuskiego i łaciny wykładano język grecki i hebrajski. Młodzież (męska) przybywała z odległych miejscowości. Szkoła szczycieńska rywalizowała ze słynną szkołą w Ełku. Liczba uczniów w XVIII w. wynosiła średnio 120. Osada bartników posiadała także własną szkołkę polską.

Polskie Szczytno oraz jego okolice wydały szereg ludzi wybitnych: Jakub Głódkowski, urodzony w Szczytnie, a zmarły w Rynie 1765 r., znany jest jako autor wielu pieśni, tłumaczonych z języka niemieckiego na polski. Jerzy Olech ze Szczytna w 1798 r. ogłosił drukiem pierwszy podręcznik polski: „Przyjaciół dzieci — to jest księga do

¹⁶⁾ E. Sukertowa-Biedrawina, Bracia polscy na Ziemi Mazurskiej, Komunikaty 1949, Przegląd Zach. 1949, s. 550.

¹⁷⁾ Por. plan perspektywiczny z r. 1698, s. 389.

czytania i używania”. Ze Szczytna wywodzili się przodkowie znakomitego leksykografa i pisarza — bojownika o polskość Mazurów i Kaszubów — Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza. W spisie szczytnian, którzy studiowali na uniwersytecie królewieckim figurują: Jakub Mronga pod 1653 r., Marcin Mrongowiusz pod 1700 r. — domniemany dziadek Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza.

Sytuacja gospodarcza miasta uległa, jak wspomniano, przemianie po r. 1772, tj. po pierwszym rozbiorze Polski, gdy nastąpiła zmiana dróg handlowych i wprowadzenie wysokich stawek celnych przez władze pruskie na granicy ziem polskich. Podobnie i inne gałęzie rzemiosła odczuły na szereg lat skutki przesunięć politycznych. Lata 1795 — 1813 są najgorszym okresem w gospodarczych dziejach miasta, szczególnie skutkiem dodatkowym trudności w czasie wojen napoleońskich.

W r. 1786 nastąpiło zniesienie starostwa w Szczytnie. Kompetencje starosty przeszły na innych urzędników państwowych, a sam

Plan m. Szczytna z lat 1807 — 1818

zamek — dotychczasowa siedziba starostów — uległ całkowitemu zaniedbaniu. Już w połowie XVIII w. została rozebrana część murów zewnętrznych i wież od strony Jeziora Długiego i miasta, którego mieszkańcy uzyskali materiał do budowy ceglanych domów. Po r. 1786 rozebrano wschodnie skrzydło zamku oraz górne piętra pozostałych skrzydeł. Fosa od strony miasta (wschodnia) uległa zasypaniu, a przez dziedziniec zamkowy przeprowadzono ulicę. Z większych budowli miejskich, istniejących w omawianym okresie w Szczytnie, wymienić można tylko kościół.

B. Przemiany przestrzenne

Miasto Szczytno wyrasta w ciągu XVI stulecia z osady położonej pod zamkiem pokrzyżackim. Zamek ten, istniejący od połowy XIV w.,

stanowi właściwy początek historii Szczytna. Obok niego rozwija się osada bartników polskich, tj. Bartna Strona, na północnych brzegach obu jezior, jednak nie ona przekształca się we właściwy ośrodek miejski. Osada miejska, czyli Szczytno właściwe, rozwija się wokół karczemu i kościoła, położonych na południowy-wschód od Jeziora Miejskiego, przy ważnym szlaku handlowym prusko-mazowieckim, tzw. Drodze Warszawskiej albo ulicy Warszawskiej, następnie Kościelnej, obecnie ul. Kossak-Szczuckiej (do przejazdu kolejowego, od przejazdu do szpitala ul. Curie-Skłodowskiej, dawnej Bismarckstr.), skąd rozgałęziały się drogi do Nidzicy i Pizsa. Osiedlanie się rzemieślników i ożywiony ruch handlowy na drodze Warszawskiej przyczyniają się w XVI w. do rozrastania się osady. Rozwija się ona równoległe do południowego brzegu Jeziora Miejskiego przy drodze, ciągnącej się od szlaku warszawskiego aż do zamku (tzw. ul. Rynkowa, dzisiejsza Odrodzenia), pod którym rozszerza się w trójkątny plac (dzisiejszy plac Juranda). Z północnego jego końca biegnie dalej droga do przemyku między jeziorami w kierunku Królewca (dzisiejsza ul. Sprzymierzonych). Wzdłuż arterii, stanowiącej kregosłup rozwijającej się osady, powstają drewniane domy, rzadziej po stronie północnej, z uwagi na bagnisty teren przy jeziorze. W chwili ukształtowania się Szczytna w ośrodek miejski (r. 1616) skupia się ono wzdłuż południowej strony ul. Rynkowej (dziś Odrodzenia) oraz przy zachodniej stronie drogi warszawskiej. Możliwości rozwoju osady po jej stronie wschodniej są ograniczone, gdyż położony tam kościół z plebanią stanowił własność ewangelickiej gminy (po r. 1525). Do r. 1714 stanowiąc on drewnianą budowlę, którą dopiero w latach 1715 — 1719 przebudowano w cegle. Domy miasta, przeważnie drewniane, dopiero od końca XVIII stulecia zaczęto stawiać z cegły.

W Kronice Miejskiej zaznaczono pod 1824 rokiem, że w Szczytnie przeważała ludność polska. Na wybitnych stanowiskach spotyka się Polaków. I tak w początkach XIX wieku dowódcą huzarów był Wierzbicki, który wybudował sobie w pobliżu zamku dwupiętrową rezydencję. Rezydencję tę po przeniesieniu garnizonu ze Szczytna w 1816 r. przeznaczono na ratusz. Burmistrzem był długoletni zasłużony obywatel Kowalewski, który podczas klęski głodowej w 1835 r. zaopatrzył miasto w takie zapasy zboża, że ratował nawet mieszkańców Pasymia i Wielbarka.

Szczytno nie posiadało kościoła katolickiego. Za zezwoleniem Fryderyka Wilhelma III katolickie nabożeństwa odprawiano przez czas jakiś w świątyni ewangelickiej.

Na wschód od Jeziora Miejskiego bagnisty teren, tzw. Biała nad rozlewającą się rzeczką Zamkową, hamował swobodną rozbudowę miasta. Podobnie od strony zachodniej tereny przylegające do zamku książęcego, gdzie istnieje folwark Fiugaty, nie nadają się do zabudowy. Jedynie dość ograniczone możliwości rozwoju posiada Szczytno w kierunku południowym. Na planie z r. 1698 widoczne są wyraźnie powyższe tendencje rozwojowe miasta. Zabudowa objęła przedłużenie ul. Rynkowej, dzisiaj Odrodzenia, w kierunku wschodnim, tworząc tzw. ul. Polską (Polnischestr., później Kaiserstr., dzisiaj Al. Wojska Polskiego) oraz północną część drogi warszawskiej (ul. Rastemborska, dzisiaj 1 Maja) wzdłuż Jeziora Miejskiego, sięgając, choć nie na całej przestrzeni, aż do wschodniego krańca Bartnej Strony, do rozgałęzienia się drogi do Pizsa i Królewca (tj. do dzisiejszej

ul. Konopnickiej, dawniej Yorkstrasse). Równolegle do osi rynkowej zaczyna powstawać jej odpowiednik na południu, ul. Ogrodowa (dawniej Gartenstrasse), z wylotem na wschód przy Drodze Warszawskiej na wprost kościoła oraz na zachód z wylotem do drogi, wiodącej do Nidzicy; znajdują się jednak tam głównie stodoły. Jednocześnie na południe od niej powstaje druga ulica wzdłuż ogrodów mieszczan (dzisiaj ul. Kisielewskiego), zabudowana także stodołami. Między nimi wytwarzają się łączące je dwa przejścia, odpowiedniki dzisiejszych ulic Murzynowskiego (dawniej Querstr.) i 3 Maja (dawniej Landrat von Bergstrasse).

W pierwszej połowie XVIII w., mimo klęsk elementarnych i wojennych, tendencje rozwojowe Szczytna utrzymują się nadal. Odbiciem ich jest plan miasta z r. 1753. Rozwija się w dalszym ciągu zabudowa ul. Rastemborskiej (dzisiejsza 1 Maja) oraz ul. Polskiej (dzisiejsza Al. Wojska Polskiego). Od strony południowej rozbudowa nie jest widoczna. Około roku 1750 miasto otrzymuje w dzierżawę bagnisty teren Białej.

Szczytno, ul. Rynkowa, dzisiejsza ul. Odrodzenia, przed I wojną światową

Właściwe centrum Szczytna zostaje w r. 1726 otoczone drewnianą palisadą (głównie dla celów fiskalnych) z 5 bramami. Brama Królewiecka zamykała ul. Rynkową od zachodu, Polska — od wschodu, Nidzicka — na południe od zamku, Warszawska — wylot koło kościoła, Rastemborska — wylot na północ. W obrębie palisady znalazła się więc główna ulica Rynkowa, poza nią — zamek, położone na wschód Przedmieście Polskie i na północ — Przedmieście Rastemborskie (Kętrzyńskie).

Pewne możliwości rozwojowe uzyskuje miasto pod koniec XVIII w. w kierunku zachodnim z powodu upadku znaczenia zamku i jego całkowitej ruiny. W r. 1792 zasypano fosę od strony miasta,

a przez dziedziniec przeprowadzono ulicę od strony południowej w kierunku przesmyku między obu jeziorami (dzisiejsza ul. Kaspro-wicza). Równoległe do ul. Rynkowej powstaje na północ ul. Różana (zw. później ul. Dolną — dzisiaj ul. R. Barcza), połączona z nią 3 uliczkami. Od ul. Różanej wiedzie ul. Kowalska (Schmiedestrasse) do Jeziora Miejskiego.

II. UKŁAD PRZESTRZENNY SZCZYTNA W OKRESIE KAPITALIZMU

A. Tło historyczne

W dziejach miasta w okresie rosnącego kapitalizmu nie obserwujemy większych wydarzeń politycznych. Najpoważniejszą rolę odgrywają wydarzenia wojenne w r. 1914, w czasie których Szczytno ulega ostrzałowi ze strony wojsk rosyjskich i niemal całkowicie spaleniu (160 budynków mieszkalnych i 321 gospodarczych). W r. 1920 na skutek wyników plebiscytu pozostaje przy niemieckich Prusach Wschodnich.

Cechą charakteryzującą Szczytno tego okresu — to w pierwszym rzędzie dość znaczny jego rozwój gospodarczy, demograficzny i terytorialny. Niewątpliwie pozytywnie wpłynęło na to zjawisko uznanie Szczytna miastem powiatowym (od r. 1818). Właściwy rozwój miasta nastąpił od połowy XIX stulecia. Handel miasta rozwijał się bowiem dzięki znanym targom i jarmarkom, ściągającym uczestników nawet z zagranicy, tj. Królestwa Polskiego. Rzemiosło posiadało na ogół dogodne warunki rozwoju, szczególnie dzięki istnieniu dostatecznej ilości surowca, tj. drzewa. Dawna podstawa zajęcia rzemieślników — piwowarstwo uległo silnemu zmniejszeniu.

W dziedzinie przemysłu rozwinęły się tylko zakłady przerabiające posiadane na miejscu surowce, tj. głównie drewno i glinę. W początkach XX w. istniały 3 tartaki parowe, 3 cegielnie, 2 młyny parowe, 2 wapiarnie, fabryka koszy i fabryka mebli.

Dość ważną rolę odegrało połączenie Szczytna liniami kolejowymi z Olsztynem (r. 1883), Piszem i Elkiem (po r. 1884), Wielbarkiem i Nidzicą (r. 1900) oraz Biskupcem (r. 1909). Szczytno wyrosło w ten sposób na ważny węzeł kolejowy na Mazurach. Pewne ożywienie spowodowane było także zlokalizowaniem w mieście urzędów powiatowych i państwowych oraz garnizonu wojskowego. Szczytno w końcu XIX stulecia stało się w znacznej mierze miastem „urzędniczym” (Beamtenstadt). Miarą rozwoju miasta jest wzrost liczby mieszkańców, która w r. 1820 wynosiła 1.087, w r. 1848 — 1.561, w r. 1890 — 2.885, a w r. 1912 — 5.665. W r. 1919 liczba ta wynosi aż 9.336 mieszkańców dzięki przyłączeniu Bartnej Strony (liczącej w r. 1912 aż 3.555 mieszkańców), w r. 1925 — 10.357, a w r. 1937 — 13.119 mieszkańców¹⁸⁾.

Ludność miasta w przeważającym stopniu była polska. Według oficjalnych statystyk pruskich w r. 1905 wynosiła ona 75% ogółu mieszkańców, chociaż tworzenie urzędów sprzyjało niewątpliwie napływowi ludności niemieckiej¹⁹⁾. W każdym razie Szczytno od połowy XIX stulecia wyrasta na jedno z centrów polskiego ruchu spo-

¹⁸⁾ Deutsches Städtebuch t. I, s. 90.

¹⁹⁾ G. Leyding, Przyczynki do problemów narodowościowych, s. 140 — 145.

łeczno-narodowego na Mazurach. Dowodem tego była w r. 1848, w okresie Wiosny Ludów, akcja polskich działaczy na terenie miasta. Nastąpiło bowiem założenie osobnego „Klubu Konstytucyjnego”, głoszącego umiarkowane hasła demokratyczne. Klub zamierzał także rozpocząć wydawanie polskiego pisma „Przyjaciół Mazurów” albo „Gazeta (Ceitung) Mazursko-Polska”. Na redaktora przewidywano szczycieńskiego księgarza i drukarza, Antoniego Gąsiorowskiego. Zwycięstwo reakcji pruskiej zniweczyło te plany i działalność samego Klubu²⁰⁾. Wówczas w r. 1849 Gąsiorowski rozpoczął wydawać tygodnik „Kurek Mazurski” w językach polskim i niemieckim. Jeszcze w 1848 r. niejaki Dorsz w Fiugatach przetłumaczył z języka niemieckiego Postyllę Domową, zawierającą 60 kazań. Drukował także Antoni Gąsiorowski, rozprzedawali: powróznik Schröter w Szczytnie, Jan Makuła w Bartnej Stronie i Michał Dorsz, który wydawnictwo finansował.

Należy tu dodać, że do założycieli Mazurskiej Partii Ludowej w Elku w 1896 r. należeli Bogumił Labusz z Hozambarka (dzisiaj Labuszewo), pow. Szczytno. Gustaw Leyding (senior) z Labuszewa, Bogumił Linka z Wawroch oraz August Bocian ze Szczytna.

Największe nasilenie ruchu narodowego w Szczytnie przypada na początek XX stulecia. Od r. 1906 wychodzi tu polskie pismo „Mazur”. Staraniem działaczy powstaje w Szczytnie w r. 1910 pierwsza polska placówka gospodarcza na Mazurach — „Bank Mazurski”, który istniał do r. 1928²¹⁾. Również w okresie plebiscytu miasto jest jednym z centrów wytrwałej akcji działaczy mazurskich, nie tracąc tego charakteru w trudnym okresie międzywojennym.

Przywiązanie do mowy polskiej powoduje w wysokiej mierze powstanie „gromadek”, czyli polskiej sekty religijnej, która bojkotuje niemieckie nabożeństwa, wprowadzone do kościołów ewangelickich, pielęgnuje mowę polską. Na czoło działaczy wysunęli się w Szczytnie: Bogumił Leyk, Jan Różyński, August Bocian oraz Reinhold Barcz, który w r. 1912 zakłada pismo polskie dla gromadek pt. „Trąba Ewangelijna”. Po I wojnie redaguje „Głos Ewangelijny”. Za swoją polską działalność aresztowany przed wybuchem II wojny światowej, ścięty został toporem w berlińskim więzieniu, Moabicie. W latach 1923 — 1928 wychodziła w Szczytnie gazeta „Mazurski Przyjaciel Ludu” pod red. Gustawa Leydinga.

W r. 1904 Szczytno otrzymuje gaz świetlny, a w r. 1908 wodociągi. Nad Jeziorem Długim (W. Zamkowym) zostaje otwarte kąpielisko, a na południowy-zachód od dworca kolejowego — obszerny park miejski. Dla powstałej gminy katolickiej zbudowano kościół parafialny w r. 1899. Po zniszczeniu w r. 1914 miasta, w którym ocalały faktycznie tylko kościół ewangelicki, magistrat (z pocz. XIX w.), zamek i parę budynków, Szczytno zostało w ciągu kilku lat całkowicie odbudowane.

B. Przemiany przestrzenne

Znaczny rozwój gospodarczy i ludnościowy miasta odbija się na rozwoju przestrzennym Szczytna w okresie kapitalizmu. Jediną drogą, wiodącą do powiększenia obszaru miasta (ze względu na posia-

²⁰⁾ Por. przypis 9 — prace E. Sukertowej-Biedrawiny i T. Cieślak, Problem gadzinówek na Mazurach, Kom. Maz.-War. 1959 nr 1.

²¹⁾ Warmia i Mazury, t. II, s. 182 i nast., 192 i nast.

danie okolicznych terenów przez kościół lub państwo), było włączenie okolicznych osad, pozostających już w gospodarczej zależności od miasta. Już w r. 1868 nastąpiło włączenie terenów zamkowych w obręb miasta. W r. 1894 Szczytno zakupiło Jezioro Miejskie wraz z przyległym bagnistym wybrzeżem. W r. 1901 włączono do terytorium miejskiego tereny, należące do folwarku Fiugaty nad Jeziorem Długim, a w r. 1906 — resztę terenów przyzamkowych

Najstarsza chata mazurska na Bartnej Stronie z początków XIX w.
Fot. A. Klonowski

(tzw. Amtsfreiheit). W r. 1913 włączono ogromną Bartną Stronę w obręb Szczytna wraz z przysiółkami. Terytorium miejskie uległo więc powiększeniu do około 3.560 ha (razem z łąkami), a więc prawie trzykrotnie w porównaniu ze stanem z r. 1818. Liczba domów w r. 1925 wynosiła 682 (w r. 1818 — 147). Konsekwencją tych nabytków było faktyczne o k r ą ż e n i e przez miasto całego Jeziora Miejskiego. Zbudowanie dworca kolejowego w południowo-wschodniej stronie miasta spowodowało utworzenie nowej dzielnicy mieszkaniowej wzdłuż ul. Bogumiła Linki (d. Bahnhofstrasse), łączącej się z Al. Wojska Polskiego (d. ul. Polska albo Kaiserstrasse), na krańcach której znalazły się miejskie zakłady przemysłowe (gazownia, rzeźnia). Ul. Bogumiła Linki, dawniej Bahnhofstrasse, połączono nową ulicą z Fiugaty (d. ul. Chrobrego, d. Rönnestrasse). Po nabyciu terenów przyzamkowych w r. 1906 przeprowadzono ulicę wzdłuż Jeziora Długiego (tzw. Seestrasse, dzisiaj Jeziorna). Jednocześnie przedłużono w Bartnej Stronie ul. Konopnickiej (d. Yorckstrasse) w kierunku

²²⁾ E. Göttgen, Der Wiederaufbau Ostpreussens, s. 66.

wschodnim (dzis. ul. Bogumiła Leyka, d. Jägerstrasse), która dochodziła do ul. Gen. Świerczewskiego (d. Kaiserstrasse), okrążając w ten sposób podmokły teren Białej. Przedłużono także Al. 3 Maja (d. Bergstrasse) i ul. Murzynowskiego (d. Querstrasse) do ul. Chrobrego, przy czym Al. 3 Maja przedłużono w kierunku północnym aż do placu przy Jeziorze Miejskim (dzisiejsza ul. Żwirki i Wigury).

Znaczne zmiany w ukształtowaniu sieci ulicznej przyniosło zniszczenie miasta w r. 1914. Przy odbudowie starano się bowiem o wprowadzenie ulepszeń komunikacyjnych, szczególnie przy centralnej ul. Rynkowej i nad Jezioro Miejskim. Jak wynika z planu odbudowy z r. 1928, ul. Rynkowa została poszerzona do 26 m i wyprostowana na całej długości²²). Podobnie wyprostowano i nieco poszerzono Al. 3 Maja (d. Bergstrasse) i ul. Kossak-Szczuckiej (d. Kirchenstrasse) oraz Al. Wojska Polskiego²³) (d. Kaiserstrasse). Nad Jezioro Miejskim plac Wolności (d. Plac Nadbrzeżny) uległ poszerzeniu kosztem przyległych parcel, a sam brzeg jeziora wyprostowano, zakładając okrężną promenadę. Uporządkowano także ulice łączące brzeg jeziora z ul. Rynkową, stwarzając na nie lepszą perspektywę. Przez Białą przeprowadzone zostały ulice: Wyspiańskiego (d. Kanalstrasse) oraz Żeromskiego (d. Viehtriftstrasse). Tę ostatnią połączono z ul. B. Leyka (d. Jägerstrasse).

Z ważniejszych obiektów architektonicznych w r. 1899 wybudowano kościół katolicki w stylu neogotyckim na wzgórzu w Bartnej Stronie przy dzisiejszej ul. Konopnickiej. Po r. 1914 odbudowano go ze zniszczeń wojennych. W r. 1924 zbudowano okazały gmach gimnazjum realnego przy dzisiejszej Alei Wojska Polskiego. W latach trzydziestych na miejscu dawnego zamku zbudowany został gmach starostwa (dzisiaj Prezydium PRN). Z dawnego kompleksu zabudowań pozostały jedynie resztki budynków gospodarczych w części zachodniej oraz fosy i umocnienia z kamieni.

Działania wojenne w r. 1945 ponownie nie oszczędziły Szczytna, które uległo zniszczeniu w 47%, głównie w okolicach ulic Odrodzenia i 1 Maja. Najważniejsze zabytki architektoniczne miasta, tj. kościół ewangelicki i resztki zamku, ocalały jako świadectwo dawnej przeszłości. Ocalały też drewniane chaty mazurskie przy ul. Konopnickiej jako pamiątka starej Bartnej Strony.

WAŻNIEJSZE MATERIAŁY KARTOGRAFICZNE I IKONOGRAFICZNE

Plan miasta Szczytna z r. 1698 (Eigentlicher Grundriss der churfl. den 4 Aprilis Anno 1698 abgebranten Stadt Ortelsburg auch ein Theil von dem Dorff Bienerseyte) — w pracy H. Golluba, Geschichte der Stadt Ortelsburg, s. 31.

Plan miasta Szczytna z r. 1753 E. W. Bertrama w pracy Golluba, o. c. s. 69.

Plan miasta Szczytna z lat 1807 — 1818 Rehefelda — w pracy; H. Bonka, Die Städte und Burgen in Altpreussen. Królewiec 1895, tabl. V, nr 24.

Plan miasta Szczytna z lat 1826 — 1828 Giesego (Lageplan der Stadt Ortelsburg) — w pracy A. Boettichera, Die Bau und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen — Heft III, s. 98.

Plan miasta Szczytna sprzed r. 1914 — w pracy: Der Wiederaufbau Ostpreussens, wyd. E. Göttgen, Królewiec 1928.

Plan miasta Szczytna po odbudowie po r. 1914 — w pracy: Der Wiederaufbau Ostpreussens, wyd. E. Göttgen.

Plan perspektywiczny miasta Szczytna z r. 1698 (Ortelsburgk wie dasselbigche ausserhalb der Thor, so künnfftig könnnten gebauwt werden, aufgebauwt) — w pracy H. Golluba, Geschichte der Stadt Ortelsburg, s. 32 — 33.